

Anmeldelser

Søren Balle og Niels Geert Bolwig (udg.): Christian III's Rentemesterregnskaber I-IV. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1999, 1478 s., kr. 550.

Søren Balles navn er knyttet til udforskningen af statsfinanserne og den økonomiske politik i Christian 3.'s tid. Inden sin død i 1992 nåede Søren Balle at udgive sine grundige studier i *Statsfinanserne på Christian 3.s tid* (Århus 1992) samt en række af de kilder, der lå til grund for hans undersøgelser. De udkom i skrift-rækken Memo fra Økonomisk Institut på Aarhus Universitet. I 1992 lå også transskriptionen af rentemesterregnskaberne fra Christian 3.'s tid klar; de manglede blot at blive kontrolleret, ligesom der udestod noget arbejde med indledning, registre m.m.

Den foreliggende publikation rummer rentemesterregnskaberne fra 1551, 1554, 1556 og 1557-58 samt dele af regnskaber fra 1548-49. Disse regnskaber dækker hele kongeriget, Norge, de kongelige dele af Hertugdømmerne, Island og Færøerne. I 1985 havde Søren Balle udgivet *Jørgen Pedersens jyske rentemesterregnskab 1546* (Memo 1984-12, Århus 1985), så da lektor Niels Bolwig efter Balles død i 1992 færdiggjorde manuskriptet, sikrede han dermed, at alle rentemesterregnskaber fra Christian 3.'s tid nu foreligger trykt.

Rentemesterregnskaberne 1551, 1554, 1556 og 1557-58 fylder fire tykke bind. Udenværkerne til publikationen opfylder alle de krav, man med rimelighed kan stille. Indledningen er forholdsvis kort, men den rummer henvisninger til de arbejder, hvor Søren Balle mere udførligt har redegjort for den kontekst, regnskaberne indgik i. Indledningen indeholder en kort og instruktiv redegørelse for udgivelsesprincipperne, om posteringerne i regnskaberne og om møntforholdene på Christian 3.'s tid. Ikke mindst det sidste er interessant. Her findes en oversigt over de forskellige – og for ikke-specialister forvirrende – møntsorter, og læseren får et kig ind i regnestuen, hvor renteskriverne sad med deres regneklæde i forbindelse med sammentællingen af posterne. Her findes også nogle oplysninger om tidens opstilling af regnestykker på regneklædets linjer. Først efter enevældens indførelse godt hundrede år senere indførtes arabertal i rentemesterregnskaberne, men allerede i Christian 3.'s tid benyttede Kammerets personale arabertal i kladderne.

Det ligger lige for, at rentemesterregnskaberne som statens kasseregnskaber giver et godt

indblik i tidens statsfinanser og økonomiske politik; men de rummer også oplysninger om mange andre samfundsforhold. Eksempelvis finder man ikke blot oplysning om, hvad de enkelte købstæder betalte i byskat, at Skagen betalte med fisk i stedet for penge, og at man forhandlede med Rønneby om »klapholt« i stedet for byskat, men man får også navnene på de personer, der fremførte byskatten, og at byskatterne fra mange af de jyske byer blev afleveret af én person. Andre steder figurerer lærredsposer til at opbevare byskatterne i.

Man får også indblik i tidens administrationsforhold; hvilke embedsmænd der oppebar hvad, og på hvis befaling de forskellige udgifter blev afholdt. Der nævnes bl.a. kongens kammer på Koldinghus (i betydningen pengeforvaltning). Og i regnskaberne toner tidens mange betegnelser for hof- og centraladministrationens embedsmænd frem: postejbagere, salttere, køkkenskrivere, fiskeblødere, kancelliskrivere, sangmestre, fyrbødere, dørknægte, trompetere osv. Disse ansatte optræder ofte i forbindelse med »mackerlønn« for syning af hofklæder. Men der er også mange eksempler på, at ansattes løn ikke faldt til tiden. F.eks. fik Peter Fincke, der var bud, i 1551 besoldning for 2½ år, og Herman Enspænder for 3½ år.

Man hører om indkøb af papir og blækpulver til kancellisekretærene, om »bord krandtze« til kancelliet, en lysestage til Rentekammeret, en dug til kancelliet, om udgifter til bogbinder og om indkøb af forskellige bøger, hvoraf flere kan identificeres. Bl.a. havde kongen anskaffet et eksemplar af Koranen.

Man får oplysning om mange varer og tjenesteydelser samt deres priser. Kulturhistorisk vigtigt får man kendskab til mad- og drikkevarer, krydderier såsom »cannarij sukker, rwsiner, muschatte blomen, saffran«, husblas, svovl til vin, smykker, forskellige slags stoffer og eksotiske varer og også en papegøje omtales. De – for eftertiden – ejendommelige formuleringer og betegnelser leverer stof til sprogforskere, ligesom stednavneforskere kan finde et righoldigt materiale her. Eksempelvis fik Laurits Toffelmager penge for to par »sømske steffle«. I 1554 omtales køb af fire tønder »kackerbille« (II,147), og om »duelck och nogit ousenbrøggerst« til fastelavnslæder. Et andet sted omtales »6 thin saltzeer (...) att haffue senop udj«.

Der findes mange udbetalinger til personer, der har været på rejse. En var i Lübeck efter ståltråd til at lave panser af, en anden fik penge for ståltråd til fuglebure, og en tredje var som fodbud i udlandet med breve. Københavns byfoged fik 1558 betaling for, hvad han havde udlagt

for »clarete, luterdranch, brendewin, huede brødt och andet« i forbindelse med greven af Emdens besøg. Og vi får også at vide, hvad det kostede at blive færget over Store og Lille Bælt. I 1556 får vi oplysning om klæde (kisaj), som der blev udsmykket med til hertug Ulriks bryllup, og om lygter, der var ophængt uden for dørene i København ved hertugindens bryllup. Regnskaberne rummer også mere voldsomme begivenheder. F.eks. erstatning for en bod, som bøsseskytter havde skudt i stykker. En knægt fik _ daler, fordi han havde skåret halsen over på sig selv, og – sikkert meget fornuftigt – »fick hand forløff«.

Statens mange indtægts- og udgiftsposter giver således oplysninger om personer, stednavne, administrationsforhold, priser på varer og tjensteydelser og i den forbindelse netop om en mangfoldighed af kultur- og lokalhistoriske forhold. Det er muligt at få indblik i lønninger og priser samt – kulturhistorisk vigtigt – kendskab til en række genstande og varer i datidens samfund. Det ligger naturligvis lige for, at rentemesterregnskaberne som kasseregnskaber giver grundlag for en statistisk bearbejdelse af indtægter som af forskellige udgiftsposter.

Publikationen er forsynet med sted- og navneregister, og der er stillet et samlet sagregister for alle fire bind i udsigt. Det vil være et utrolig godt hjælpemiddel. Der er tanker fremme om at fortsætte udgivelsen af rentemesterregnskaberne, så de også kommer til at omfatte Frederik 2's tid. For denne periode har vi kun Johan Grundtvigs skematiske oversigter, der ikke er fejlfri. På samme måde har vi hidtil kun haft Astrid Friis' tilsvarende skematiske oversigter fra 1550'ernes rentemesterregnskaber. Nærværende publikation har vist, hvilken landvinding det er at få en fuldstændig udgivelse, så man kan kun ønske, at Niels Geert Bolwig fortsætter udgivesarbejdet.

Leon Jespersen

Svend Laustsen: Estvad og Rønbjerg sogne. Hovedtræk af sognenes historie indtil 1880, Skive Museums Forlag, 2000, 404 s., 295 kr.

Man møder til tider den opfattelse, at en relativt omfattende udgivervirksomhed skulle forlene et museum med arkividentitet frem for museumsidentitet. Det er en opfattelse, som vel nok er både forældet og på retur i takt med, at den uheldige skelnen mellem museums- og arkivarbejde og mellem arkivalier og genstande opløses til fordel for en betragtning af begge grupper som centrale kilder, der både er eller kan være levn og beretninger, og som ofte gensidigt kan belyse hinanden. Om udgiveren af denne bog er ved at forandre institutionens identitet fra museums- til arkividentitet, eller om man blot har fundet det

vigtigt at formidle udforskningen af et mere eller mindre upåagtet geografisk område får være. Under alle omstændigheder har også Skive Museum udgivet arbejder, som man i visse kredse nok vil betegne som »arkivtypiske,« nemlig Bodil Hansens bog *Fjends Herred* i 1999 (anmeldt i *Fortid og Nutid* 2001:2, s. 165-166), og i 2000 Svend Laustsens bog *Estvad og Rønbjerg sogne*.

Det er et meget omfattende arbejde, Svend Laustsen har præsteret med *Estvad og Rønbjerg sogne. Hovedtræk af sognenes historie indtil 1880*. På godt 400 sider fortæller Laustsen om de to små sogne sydvest for Skive. Som det fremgår af undertitlen stopper fremstillingen i princippet i 1880, og på bogens titelark har forfatteren da også indføjet et »Første del.« Vi kan altså forvente en efterfølgende bog, der vil føre fremstillingen videre.

Udgangspunktet for Laustsens bog er sympatisk: Lokalhistorien opfattes som en bagdør til Danmarkshistorien, og derfor er udviklingen i de to sogne da også i ganske udstrakt grad fortalt med henvisning til love og forordninger, øvrigheder og landspolitiske begivenheder, der har haft indflydelse på livet i Rønbjerg og Estvad Sogne. Argumenterne for at vælge 1880 som slutår er bl.a. at statsbanerne i 1877 oprettede et stoppested i Rønbjerg Sogn, og derved lagde grunden til Rønbjerg stationsby, at nye industrielle tiltag kom til området og andre institutioner nedlagdes. Endvidere uddøde rakkerfolket i sognene stort set omkr. 1880, idet deres efterkommere efterhånden blev integreret i det borgerlige samfund (s. 11). Den sidste betragtning er ikke mindst interessant som bestemmelse for den periodiske afgrænsning, og i dette tilfælde tillige velvalgt; herom senere. Hertil kommer, at Laustsen har bestræbt sig på at gøre bogen let tilgængelig, hvilket bl.a. understreges af bogens ordforklaringer (s. 373-374), hvor man finder forklaringer på begreber, der ikke kan antages at være alment kendte, som patronats- og kaldsret, gamle vægt- og målenheder, enestegård, småredsel osv. Denne bestræbelse går igen flere steder i bogen, f.eks. i opgørelse af hoveriets omfang på Estvadgård og Nørkær, omregnet fra gang- og spænddage til mand-dage (s. 126). Skønt bogen i bedste sognehistoriestil rummer mange og lange citater, så er det altså ikke udelukkende en traditionel sognehistorie, man præsenteres for, skønt elementer af denne findes i bogen. Estvad og Rønbjerg sogne rummer flere og andre kvaliteter.

I bogens to første kapitler bevæger vi os imidlertid stadig på den gamle sognehistories grund. Her redegøres for landskabet fra istid til nutid, for egn og folk, og man kommer hurtigt gennem de spredte glimt fra oldtid og middelalder. Efter en kyndig gennemgang af hovedgården Estvadgårds historie og redegørelse for ladegården Nørkær, Flyndersø mølle og fiskevand, følger et

kapitel om bøndernes vilkår. Forfatterens interesse for rakkere og andet skidtfolk træder frem allerede her, i betragtninger over de tilfælde, hvor præst og herskab har stået fadder for selv rækkerbørn (s. 49). Kvantitativt indtager historien om Estvad og Rønbjerg kirker en fremtrædende plads. Ud over kirkernes historie (s. 137-209) ofres også plads på en redegørelse for præster efter reformationen (s. 211-246), ligesom museumsinspektør Sissel F. Plathe, Nationalmuseet, har udarbejdet et meget fint og kyndigt tillæg om Estvad kirkes middelalderlige altertavle (s. 359-371). I forlængelse af kirkehistorien følger naturligt et kapitel om skole- og degnehistorie (s. 247-285), hvorefter forfatteren fordyber sig i det emne, som tilsyneladende særligt interesserer ham, og som har været medbestemmende for bogens periodiske afgrænsning. Det sker med kapitlet »På samfundets nederste hylde« (s. 287-307). Her er det fattigfolk, natmandsfolk og rakkere, der behandles ganske indgående, både ved gennemgang af enkeltstater og personligheder, og ved forsøget på at følge en hel rakkerslægt, bl.a. gennem opstilling af en slægtstavle for perioden ca. 1660-1880 (s. 298). I slægtstavlen finder man i øvrigt en af de meget få grafiske fejl i bogen, idet rammerne om tavlen er gledet op i brødteksten. Til gengæld bør fra samme kapitel nævnes to fotografier som eksempler på den gennemgående sobre og høje standard for bogens illustrationer, såvel teknisk som formidlingsmæssigt, nemlig billedet af rækkerkonen Mimmes hytte set udefra (s. 301), og billedet af Mimme på dødslejet (s. 302). Det kan ikke siges, om Mimme ligger i sin rækkerhytte eller på fattiggården, men som det fremgår af billedteksten er hensigten med billedet blot at vise, hvilke elendige forhold fattige levede under på egnen, hvor Mimme var den sidste, ægte rækkerkvinde. Det lykkes med de to billeder af forhold, man sjældent ser fotograferet.

De to sidste egentlige kapitler omhandler »Slægter og skæbner, værd at mindes,« samt et kapitel om tiden 1842-1880, hvor de nye tider, bl.a. i form af jernbaneforbindelsen, også kom til Estvad og Rønbjerg Sogne. Bogen afsluttes med to tillæg, nemlig et om folkelige traditioner og sagn, og et der som omtalt rummer Sidsel F. Plathes arbejde om Estvad kirkes middelalderlige altertavle. Herefter følger ordforklaringer, noteapparat, materialefortegnelse og personregister (s. 373-404).

Det er et stort og ambitiøst arbejde, Laustsen har udført. I visse dele ligner det den traditionelle sognehistorie, særligt bogens første kapitler, hvilket ikke i sig selv nødvendigvis er til skade for bogen, men kan have karakter af pligtstof. Efter redegørelse for geografi og middelalder tager forfatteren for alvor fat. Det enorme stof struktureres, og her har forfatteren valgt at lade bygninger og institutioner være primært be-

stemmende. Derfor får kapitlet »Slægter og skæbner, værd at mindes« lidt karakter af et tillæg, skønt også dette kapitel rummer gode og velformede historier. Et absolut gode ved bogen er imidlertid, at forfatteren til stadighed holder sig sammenhænge for øje, henviser til uddybende omtale i dette eller hint kapitel, og også i sin behandling af enkelttemaer og enkeltstater følger de spor, som han finder særligt vigtige, som nævnt f.eks. i forbindelse med tater og fattigfolk. Den gode skriftlige fremstilling støttes af et meget fint illustrationsmateriale, hvor kun billedet af amtmand Verner Rosenkrantz til Krabbesholm, »Malet af Sigfred Lauritzen efter maleri på Rosenholm« (s. 61) falder ved siden af; det billede kunne vi godt have undværet. Behandlingen af de enkelte emner, forfatterens opmærksomhed på og henvisning til uddybende og korresponderende kilder, f.eks. sammenhængen mellem en begravelse i Estvad kirke og Viborg Domkirkes ældste regnskabsbog (s. 49), vidner om den grundighed, med hvilken der er gået til værks. Når læseren tillige har gennemgået den omfattende materialefortegnelse overbevises man om, at der næppe kan være materiale af betydning, hverken i form af kilder eller litteratur, som har undgået forfatterens opmærksomhed.

Generelt kan man hævde, at alle sine lyder til trods har sognehistorien sin berettigelse, og som genre har sognehistorien endnu ikke udtømt hverken emner eller muligheder. Variationsmulighederne i tilgang og struktur er mange og forskelligartede, resultaterne ligeså. Estvad og Rønbjerg sogne hører til blandt de fine bidrag til genren. Man lærer indgående de to sogne at kende, og man kan af Laustsens fremstilling inspireres til at undersøge forskellige forhold for andre sognes vedkommende. Begge forhold gør bogen anbefalelsesværdig. Det burde blive hilst udelt velkomment, hvis andre museer tog fat på lignende projekter, uanset om det influerer på museets identitet eller ej. Resultatet kan, som i tilfældet med Estvad og Rønbjerg sogne, blive af en sådan kvalitet, at det med udbytte kan læses såvel i som udenfor de behandlede sogne.

Henrik Gjøde Nielsen

Jørgen Peder Clausager, Søren Kyed Jakobsen og Bodil Schelde-Jensen: Fredericia 1650-1970 – drøm, dårskab og duelighed, Lokalhistorisk Arkiv for Fredericia og Omegn og/eller Museerne i Fredericia, Odense Universitetsforlag 2000, 303 s., 250 kr.

Denne flotte og velskrevne bog indeholder rigtig mange billeder og afdækker på glimrende vis, baggrunden for planerne om et fæstningsbygge-

ri, der kunne beskytte det sårbare Jylland og samtidig hævde Østersøen som dansk territorialfarvand. Christian 4. havde haft dette i tankerne, siden den tyske kejsers besættelse af Jylland i 1620, og i 1649 gik man i gang med det vanskelige fæstningsbyggeri oven på resterne af et mindre fæstningsanlæg på det yderste Bersodde, som svenskerne i mellemtiden havde anlagt under Jyllands belejring i 1644.

Christian 4.'s prestige som en af Europas førende fyrster skulle nu sikres – og det blev den! Fæstningen ved Lille Bælt fik navnet Frederiksdode efter kongesønnen Frederik (3.), og den fungerede som sådan helt frem til 1909, kun væsentligt afbrudt af svenskernes belejring i 1657, hvor den efter 1½ år blev efterladt i ruiner, men senere genopbygget.

Fredericia 1650-1970 – drøm, dårskab og dødelighed skildrer i tidslinier byens udvikling på en meget spændende måde. Bogen er tematiseret i 8 interessante hovedafsnit samt en kort sammenfatning. I det indledende afsnit »Fra øde vildnis til kongestad – tiden indtil 1657«, beskrives det, hvordan området udviklede sig fra en afkrog til at blive en af Kongerigets vigtigste fæstningsbyer, og i den forbindelse beskrives de første privilegier, som Frederik 3. i 1650 udstedte til købstaden Fredericia.

Det efterfølgende hovedafsnit beskæftiger sig med Svenskerkrigene 1657-59, som ramte den nye fæstningsby hårdt, og derefter følger afsnittene »Det muliges kunst« og »Byen, der langsomt åbnede sig« om perioderne ca. 1670-1850 og ca. 1820-1900. Her hører vi om mange interessante sider af livet i Fredericia. Fremhæves skal også et spændende afsnit om byens styre, samt om Fredericias repræsentation på stænderforsamlingerne, hvor man i 1840'erne var repræsenteret af H.F. Dalgas, som godt nok var bosiddende i Kolding, men som var født i Fredericia!

I hovedafsnittet »Fra avlsbrugerby til Industriby beskrives, hvordan Fredericia efter 1850 udvikler sig fra avlsbrugerby til industriby, og i det efterfølgende afsnit beskrives den voksende købstadsskibsfart, post og telegraf og kommunikation i samme periode. Danmarks første elektromagnetiske telegraflinie (kaldet Øresundslinien), der åbnede i 1854 og forbandt Helsingør-Hamburg, gik bl.a. gennem Fredericia.

I de to sidste hovedafsnit beskrives Fredericias udvikling i det 20. århundrede. I 1909 var fæstningen, som tidligere nævnt, blevet nedlagt, og få år senere købte Fredericia Kommune i 1914 det store fæstningsareal, og nu blev der for alvor åbnet op for de nye tider. Da Lillebæltsbroen blev indviet i 1935 ophørte færgefarten og landtransporten skiftede samtidig karakter. Besættelsestiden 1940-45 er også velbeskrevet i bogen, hvor især mange jernbanesabotager havde udspring i Fredericia. Efter 2. Verdenskrig

voksende Fredericia kraftigt, og den udviklede sig til en driftig købstadsby, hvor man forstod at udnytte den centrale placering i landet.

Bogen er set i personalhistorisk sammenhæng særdeles anvendelig. Har man sine rødder i byen, giver bogen et meget detaljeret indblik i byens befolkning og levevilkår gennem tiderne. Fremhæves skal også et omfattende personregister samt et stednavneregister, der gør det nemt at følge et bestemt spor.

Alt i alt en bogperle inden for dansk byhistorie, både meget læse- og sevenlig og bestemt anbefalelsesværdig for alle med rødder eller interesse for fæstningsbyen Fredericia.

Svend-Erik Gottlieb

Ulla Qvortrup: Den historiske miniby. Fredericia i det historiske Europa. En introduktion, Fredericia Kommunes jubilæumsfond og Fonden Agnes og Richardt Sørensens legat, Fredericia 1999, 190 s., 265 kr.

De historiske minibyer rundt omkring i landet (Varde var den første) er som regel opstået som fritidsarbejde eller beskæftigelsesprojekter. Men hvor man er længst fremme i rekonstruktionen, fungerer de som fremragende formidling af bystruktur og byggeskik på det udvalgte tidspunkt, som regel før industrialiseringen begyndte at omforme byerne. Samtidig må der gennem selve rekonstruktionsarbejdet opsamles en formidabel viden om den enkelte bys særpræg som historisk kulturmiljø. Fredericia miniby, der med sine snart 700 rekonstruerede ejendomme har nået et imponerende format, har som den muligvis eneste en skrivekyndig historiker ansat, og gennem hende har vi nu fået lejlighed til at kigge et minibyggeri i kortene.

Desværre er hovedtitlen helt misvisende. Hovedtemaet er nemlig Fredericias bymiljø, huse, gader, volde og planlægning i 1600-, 1700- og 1800-tallet, fortalt ud fra den viden, som arbejdet med minibyen har givet forfatteren. Og den viden er stor.

Bogen er opbygget i en række kapitler, hvor man langsomt bevæger sig fra detaljen: bindingsværkskonstruktioner, husenes farver, døre osv. over byens gader og kvarterer til en række afsnit, hvor Fredericia som by- og fæstningsanlæg sættes ind i en større sammenhæng – sådan som bogens undertitel faktisk lover. I de første kapitler er vi straks langt nede i arkivstoffet, og hvor mange af oplysningerne om bygninger og byggeskik først og fremmest har lokal interesse, er der andre stykker, som absolut må interessere byhistorikere i hele landet. Afsnittet om huse-

nes farver, som er skrevet ud fra et bredt kilde-materiale bestående af bygningsbeskrivelser, håndværkerskifter, gamle stik og akvareller mv., er f.eks. så vidt jeg ved den første parallel fra provinsen til Bente Langes grundlæggende værk om Københavns farver i 1700-1800-tallet. Kapitlerne om byens gader og kvarterer er mere traditionel bymiljøhistorie, med en række nyttige oplysninger og gennemgange af de offentlige og fælles bygninger, men uden forsøg på en større sammenfatning – f.eks. om den planlagte bys særlige sociale og religiøse kvarterdannelser.

Mest vingesus er der i de kapitler, hvor Fredericias byplan og fæstningsanlæg sættes ind i både national og international sammenhæng. Nationalt sættes Fredericia ind i billedet af Christian 4.'s og Frederik 3.'s anlæg, og med udgangspunkt i Vilhelm Lorenzens værk om »Vore Byer« ses der på kongernes personlige rolle i planlægningen. Internationalt når ekskursionerne bl.a. oldtidens grid-planer, de regulære fæstningsbyer i Frankrig i 1200-1300-tallet, de italienske idealbyer med Palmanova ved Venedig (1593) i spidsen samt det bastionære voldanlægs oprindelse og udvikling fra Italien over Holland til Frankrig osv.

Bogens styrke er altså, at en række af kapitlerne gennem grundige studier i arkiver og litteratur er god byhistorieskrivning. Men bogen har også en række svagheder eller årsager til undren. En ting er selve dispositionen, hvor man må stille spørgsmålet, om bevægelsen fra detaljen og de nøje arkivstudier til det mere overordnede er særlig læservenlig. Var de store linjer kommet først, ville en del læsere formentlig have haft chancen for at hænge på. I forvejen vil mange nok blive frustreret over at købe en bog om minibyen og få et »lærd« byhistoriestudie i hånden. Her kan man så undre sig over, at det faktiske udgangspunkt, minibyen, ikke er mere i centrum, al den stund minibyen dog er en seriøs byhistorisk formidlingsform. Minibyen omtales nemlig kun i et sidste kapitel, hvor en række enkeltejendomme gennemgås. Men man savner helt så væsentlige formidlingsmetodiske spørgsmål som: Hvorfor har man valgt et tidspunkt lige før 1848? Og hvordan sker »oversættelsen« fra arkivalier og evt. gamle fotografier til det faktiske minihus, og hvem er ansvarlig for resultatet?

De grundige arkivstudier, bygningsarkæologiske undersøgelser mm. overbeviser om, at rekonstruktionsarbejdet er fagligt velfunderet. Men i bogen er miniby og »rigtig« by stort set adskilt – kun et enkelt sted ser man et minihus afbildet sammen med et gammelt foto af huset in situ. Et udgangspunkt i minibyens huse og gader, med udsynet udvidet derfra til byen, arkivstudierne osv. ville ikke alene have givet en mere læselig disponering, men også i højere

grad have tilfredsstillet den miniby-interesserede bogkøber. Et alternativ kunne have været at udgive dels en guide til miniby, dels en faglig publikation om Fredericias historiske bymiljø. Måske aner man bag diskrepansen en konflikt mellem en dygtig historiker og et ikke-fagligt miljø. Jeg håber, at minibyerne vil blomstre og blive anerkendt som en seriøs kulturmiljøformidling på lige fod med bøgerne og museumsudstillingen – og håber til gengæld, at de med tiden bliver mere forankret i de lokale, faglige kulturhistoriske miljøer.

Peter Dragsbo

Jens Holmgaard: ...uden at landet besværes. Studier over Frederik 4.s landmiliti med særligt henblik på spørgsmålet om stavnsbånd og bønderkarlenes vilkår i øvrigt, Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg 1999, 489 s., 300 kr.

I over en menneskealder har fhv. landsarkivar Jens Holmgaard flittigt og energisk forsket i 1700-tallets landbohistorie. En række bøger og artikler er det blevet til, og hertil føjedes i 1999 ...uden at landet besværes, der indbragte ham doktorgraden ved Københavns Universitet. Med denne bog afsluttes foreløbigt det forskningstema, der vel nok har optaget Holmgaard mest lidenskabeligt, nemlig spørgsmålet om »der i forbindelse med Frederik 4.s landmiliti af 1701(...) har eksisteret et formelt eller reelt stavnsbånd for bønderkarlene i de vornedfri provinser uden for den tid, hvori de var indrullerede« (s. 19).

1700-tallets danske hær bestod både af regimenter med fuldtidsansatte, hvervede soldater, og militsenheder med deltidsoldater, sådan som det kendes fra det nuværende danske lokalforsvar: hjemmевæret. Mens de hvervede soldater var kontraktansatte, blev militssoldaterne udskrevet blandt landets bønderkarle, og for at sikre at der altid var folk nok til rådighed, blev samtlige karle i den kampdygtige alder tvunget til at forblive på det gods, hvor de hørte hjemme. Indskrænkningen i deres bevægelsesfrihed var lovgivningsbestemt, og dette stavnsbånd kom efter 1850 til at fremstå som et af de mest iøjnefaldende symboler på de onde tider før landboreformerne. Stavnsbåndet fik ikke alene stor symbolværdi, det blev også udforsket på livet løs. Emnet var imidlertid ikke så lige til, for mange af lovtæksterne var vanskeligt fortolkelige; f.eks. var det ikke nemt at fastslå, hvornår stavnsbåndet præcist var blevet indført. Juristen, godsforvalter Rasmussen på Gisselfeld mente, at det

var sket i 1701, men det afvistes skarpt af den københavnske historieprofessor Edvard Holm, der fandt, at det først skete i 1733, og det blev hans opfattelse, der sejrende gik ind i historiebøgerne. Hermed er vi fremme ved en af de centrale elementer i denne bog, idet Jens Holmgaard støtter Rasmussens datering, og det er ikke mindst denne, han gennem bogens meget omfattende undersøgelser søger at sandsynliggøre.

...uden at landet besværes er et smukt og fint illustreret værk med 17 bilag (primært lovttekster), kilde- og litteraturoversigter samt person-, sted- og sagsregistre, der gør bogen let at bruge. Man kan undre sig over den ikke umiddelbart meget sigende titel, men der er tale om et citat fra landmilitilsforordningen af 22. februar 1701, hvor det i indledningen loves, at den nye landsmilitils *ikke* vil besvære landet. Når Jens Holmgaard finder denne passage så central, at han har brugt den på forsiden af sin bog, skyldes det, at han opfatter ordene som et løfte til vel ikke mindst de udskrevne landsoldater, og det var vel at mærke et løfte, som regeringen få år senere løb fra! En mere direkte og klarere titel havde derfor været: Landmilitilsen – der blev til stort besvær for landet.

...uden at landet besværes består af 8 kapitler, hvoraf det første rummer en præsentation af problemstillingen, og her finder vi en udførlig gennemgang af holmgangen mellem Rasmussen og Holm samt en fyldig forskningsoversigt. Dernæst kommer Jens Holmgaard i afsnittet »Lovgivningens tilforladelighed« (s. 61-66) ind på de problemer, det giver, når undersøgelser i stor udstrækning baseres på lovttekster. I kapitel 2 følges landmilitilsens indførelse i 1701-02 frem til 1707, hvor regeringen begik »Det store løftebrud«, idet den efter Holmgaards mening løb fra tilsagnene fra 1701-02. I kapitel 3 følges landmilitilsens medvirken i Den store nordiske Krig 1709-20, mens det efterfølgende kapitel beskriver udviklingen i 1720'ernes fredså. Kort tid efter at Christian 6. i 1730 var blevet konge, ophævede han med forordningen af 5. marts 1731 helt og aldeles landmilitilsen, men det varede kun knap 2 år frem til februar 1733, hvor den genindførtes. »Fra ophævelsen til genindførelsen« har Holmgaard kaldt kapitel 5, hvor han meget tæt følger udviklingen og overvejelserne på regeringsplan i disse år. Med dette kapitel er han nået frem til undersøgelsens sluttidspunkt, og derefter følger bogens 2. del omfattende tre tematisk bestemte kapitler. Mens studierne i kapitel 2-5 i altovervejende grad byggede på lovttekster samt på centraladministrationens lovforberedende materiale, forlader Holmgaard nu de normative kilder. I kapitel 6, der bærer overskriften »Holdninger og praksis«, undersøger han, hvordan lokal- og centralforvaltningen, domstolene (Viborg Landsting og Højeste-

ret) og ikke mindst godsejerne behandlede og afgjorde landmilitils- og stavnsbåndskonflikter. Der rundes af med kapitlerne »Mangel på karle« (kapitel 7) og »Faktisk binding – uanset stavnsbånd (kapitel 8), hvor Jens Holmgaard sætter bogens tema ind i en bredere sammenhæng, og her finder vi også hans afsluttende konklusioner.

Siden 1800-tallets midte har der været forsket intenst i stavnsbåndet og dets historie, og ikke mindst i forbindelse med de monstrøse stavnsbåndsjubilæer i 1888, 1938 og 1988 er der udkommet læssevis af litteratur om dette mærkelige bånd og dets lykkelige løsning (ophævelse) i 1788. Som tidligere nævnt forvandlede stavnsbåndet i 1800-tallets midte til politisk symbol på en periode i danmarkshistorien, som man havde lagt bag sig, og som man nu ønskede at tage afstand fra. Stavnsbåndet blev dermed revet ud af alle proportioner, og historikerne havde herefter intet andet valg end at prøve at bevise, at det med professor Holms ord var »et overordentligt vigtigt forhold« (s. 31). Først de seneste historikergenerationer er begyndt at gøre op med denne nationale myte, og en af de førende har her været netop Jens Holmgaard. I en række meget læsværdige artikler bl.a. i *Bol og By* og *Fra Viborg Amt* har han klart og tydeligt fremlagt vigtige undersøgelsesresultater primært baseret på studier af jyske forhold, og bl.a. også her argumenteret stærkt for en fremrykning af stavnsbåndets begyndelsestidspunkt til 1701-02. Man kan derfor godt spørge, om Holmgaard egentlig gør sig selv nogen tjeneste ved nu at publicere disse i vid udstrækning allerede kendte forskningsresultater i en bog, der virker tung og meget omstændelig. Det skal dog retfærdigvis nævnes, at bogens anden del rummer helt nye og ikke tidligere publicerede forskningsresultater, men det forrykker ikke det generelle indtryk af værket.

...uden at landet besværes viser, hvor svært det kan være at lokke entydige svar ud af den ældre enevældes lovttekster. Jens Holmgaard må derfor også (sikkert med stor beklagelse) afslutningsvist konkludere (s. 393): »Om der (...) bestod et formelt stavnsbånd mellem 1701 og 1730 for den del af den mandlige bondeungdom i de vornedfri provinser, som ikke blev indrulleret i landmilitilsen, tør jeg ikke besvare generelt med et helt éntydigt ja«. Man kan derfor godt have sine tvivl, når Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland i salgsfolderen fremfører, at denne bog »vil medføre ændringer i historiebøgerne«. Hvis det ikke skulle ske, vil det dog ikke være Jens Holmgaards skyld, men vil alene skyldes det faktum, at stavnsbånd og landmilitils ikke indtager samme vigtige plads i de nye historiebøger som i de gamle.

Karl Peder Pedersen

Sune Christian Pedersen: Ord i sigte. Optisk telegrafi i Danmark 1794-1862, Skrifter fra Post & Tele Museum 3, København 2000, 120 s., 250 kr.

På Telegrafvej 2 i Nyborg ligger en gammel, fredet bygning, som indtil for få år siden bl.a. fungerede som sømærke, men hvis historie begynder helt tilbage i 1802, hvor den opførtes som telegrafstation. Telegrafien – det hurtigt at kunne sende skrevne meddelelser over større afstande – hører til en af 1800-tallets store opfindelser, og dens betydning for samfundsudviklingen blev enorm, navnlig efter at man fra ca. 1840 begyndte at bruge den elektriske strøm som transmissionsmedium. Indtil da anvendtes optiske telegrafer, som bestod af telegrafhuse forsynet med store træmaster, hvorpå man kunne anbringe træstykker (klapper) i bestemte mønstre, som angav talværdier. Ved hjælp af optik i form af kikkerter kunne man på den enkelte station aflæse nabostationens signaler, og selv sætte klapperne på sin mast på samme måde, således at meddelelsen blev givet videre fra station til station. Ved hjælp af en kodebog kunne tallene omsættes til ord. F.eks. betød 11801 – 319 – 6374 – 20842 – 2240: Konvojen afsejlede fra Rød Bye.

Om baggrunden for den optiske telegraf og dens anvendelse i Danmark har museumsinspektør ved Post- og Telemuseet i København Sune Christian Pedersen skrevet en flot og meget læseværdig bog, der udkom i forbindelse med museets særudstilling om emnet. I *Ord i sigte* fortæles om, hvordan franskmændene i 1794 åbnede verdens første optiske telegraflinie mellem Paris og Lille, og allerede samme år gennemførtes her i Danmark forsøg med det nye kommunikationsmiddel. Det var dog først i 1801, da en truende engelsk flåde nærmede sig danske farvande, at der skete noget, og nu gik det til gengæld lynhurtigt. I løbet af få måneder oprettedes en kysttelegraf som bestod af 24 stationer beliggende langs Sjællands kyst fra Hundested, videre ned gennem Sundet og Køge Bugt til Møns Klint, samt en landtelegraf, der gik fra Valby Bakke over Sjælland, Fyn og Als til Gotorp og senere til Kiel (23 stationer). De mange telegrafstationer gjorde god nytte, men da der efter den danske kapitulation snart igen blev fred, nedlagdes både kyst- og landtelegrafen, alene med undtagelse af de tre telegrafstationer på Sprogø og i Korsør og Nyborg. Denne såkaldte bælttelegraf blev overdraget til postvæsenet, og den var i permanent brug frem til 1862.

Da Danmark i 1807 atter kom i krig med England, genoprettedes kysttelegrafen, samtidig med at der oprettedes en ekstralinie over Storebælt, der gik over Lolland og Langeland, ligesom der var telegrafforbindelse fra Sjælland til Jylland via en linie, der fulgte Kalundborg-

Samsø-Ebeltoft-ruten. Den fik snart forbindelse til den nørrejske telegraflinie, der bestod af 37 stationer mellem Århus og Skagen. Denne linie, der var oprettet i 1810, nedlagdes i 1814, og det samme var tilfældet med den ekstra bæltlinie. Herefter eksisterede alene bælttelegrafen frem til 1848, hvor der under træarskrigen oprettedes to linier fra Nyborg til hhv. Sønderborg (via Bøjden) og Fredericia og Middelfart.

Ord i sigte er en smuk bog, ikke mindst takket være de mange fine og velvalgte illustrationer, men det er også en grundig bog, der rummer fyldige litteratur- og kildeoversigter, hvortil kommer appendikset »Topografiske oplysninger«, der indeholder en række nyttige informationer om hver enkelt af de 140 telegrafstationer. Bl.a. finder man under rubrikken »Bemærkninger« oplysning om, hvilke arkivalier, der er bevaret fra den pågældende station. Og disse oplysninger vil i øvrigt løbende blive opdateret på museets hjemmeside www.ptt-museum.dk. Det er således nemt for den lokalhistoriker, der vil arbejde videre med emnet på lokalt plan at få overblik over kildesituationen.

Ord i sigte blev som tidligere nævnt udsendt i forbindelse med åbningen af en særudstilling på Post og Tele Museum, men den er langt mere end et udstillingskatalog. Ikke sjældent skuffes man over alt for »tyndbenede« publikationer, der udsendes i tilknytning til udstillinger, og det hænger nok sammen med, at mange forventer, at der skal udsendes en bog samtidig med at en ny udstilling åbner. Hvis ikke den fornødne tid og ressourcer kan skaffes til veje til sådanne bogprojekter, bliver det færdige resultat let dårligt, og så havde det egentlig været bedre, at man havde nøjedes med et godt gammeldags udstillingskatalog. I dette tilfælde har vi fået en god bog ud af det, som kan læses med stort udbytte, også selv om man ikke fik set udstillingen i Købmagergade.

Karl Peder Pedersen

Ole Nørregaard Pedersen: Operation Genforening. Statsbanerne og Sønderjylland 1918-1928, Dansk Jernbanemuseum, Odense 2001, 162 s., 199 kr.

I de seneste år er spørgsmålet om den administrative genforening af Sønderjylland blevet genstand for en række undersøgelser. Det startede med flere artikler i *Sønderjyske Årbøger* 1995 i anledning af 75-året for Genforeningen, og snart udkommer der et tobindsværk om »Sønderjylland som administrativ forsøgsmark«, der behandler Genforeningen på en række forvaltningsområder. Ole Nørregaard Pedersens undersøgelse af statsbanernes overgang fra tysk til

dansk administration følger sig smukt til rækken.

Operation Genforening er en ny udgave af forfatterens artikel i *Sønderjyske Årbøger* 1999. I bogudgaven er der tilføjet enkelte nye afsnit, ligesom teksten har fået en sproglig redigering, og der er tilføjet en række nye illustrationer. I det hele taget fremtræder den tospaltede bog i et nydeligt layout.

Ved Genforeningen bestod det preussiske jernbanesystem i Sønderjylland nord for den nuværende grænse af 315 kilometer statsbaner og 346 kilometer smalsporede kredsbaner. Det er kun de førstnævnte, der behandles af Nørregaard Pedersen, selv om småbanerne, der i 1920 blev overtaget af amterne, indeholder en nok så spændende historie, både nationalpolitisk og lokalpolitisk. Men den historie må vi have til gode. De statslige banestrækninger var de to længdebaner: Vamdrup-Paddeborg og Vedsted/Hviding-Tønder, tværbanen Sønderborg-Tinglev-Tønder samt sidebanerne Vojens-Haderslev, Rødekro-Aabenraa og Vester Sottrup-Skelde samt banen Tørsbøl-Paddeborg, som forbandt Sønderborg direkte med Paddeborg uden omvejen omkring Tinglev. Det lidt besynderlige stationsnavn Paddeborg blev i 1924 ændret til Padborg.

I Danmark havde statsbanerne fået en ny struktur i 1916, og Nørregaard Pedersen fremhæver, at ledelsen havde en god forståelse for, hvad der krævedes, for at Genforeningen på jernbaneområdet kunne gennemføres så gnidningsfrit som muligt. Den formåede nemlig at formulere de rette »profilkrav« til de nye medarbejdere især på ledelsesniveau, som skulle ansættes i Sønderjylland. Her som et par andre steder benytter forfatteren ord fra nyere administrativ tankegang. Det kan ikke overraske, at statsbanernes ledelse allerede ved årsskiftet 1918/19 gjorde sig de første tanker om, hvorledes overtagelsen af togdriften skulle foregå. Man ville frem for alt undgå det mareridt, at togdriften gik i stå ved overtagelsen, og man vidste ikke, hvor hurtigt genforeningen ville komme. I februar 1919 blev planen for den fremtidige distriktsinddeling og behovet for personale og materiel præsenteret. Der skulle oprettes særlige trafik- og banesektioner for henholdsvis den østlige og vestlige trafik samt en maskinsektion i Tønder. Den endelige fastlæggelse af distrikternes områder og hjemsted var stadig usikker, da man ikke vidste, hvor grænsen kom til at ligge. Planen fra 1919 blev i hovedsagen gennemført ved den endelige lovgivning i 1920.

På et meget tidligt tidspunkt blev det fornødne overordnede personale udpeget. Dette skete i marts-april 1919. Bortset fra stillingen som stationsforstander i Bolderslev blev alle sektionslederposter og stationsforstandere og andre overordnede stillinger ved de sønderjyske statsbaner

besat med folk fra Kongeriget. Og man gjorde en indsats for at få erfarne etatsfolk med en rolig og besindig natur, som ville være imødekomende over for publikum, og som havde evne til at forhandle under vanskelige forhold. Det var endvidere vigtigt, at de nye ledere, som i første omgang blev konstitueret, stillede sig neutrale i nationalitetskampen (»*Ich bin Beamter – Ich habe keine Meinung*«). Ole Nørregaard Pedersen har megen sans for den historiske anekdoter betydning for fremstillingen, så han fortæller meget malende om nogle af de ledende personer ved de sønderjyske baner, både de nye danske som f.eks. chefen for den 10. trafiksektion i Aabenraa/Tinglev Juel Hansen, der ikke var »noget hverdagsmenneske«, og af de fratrædende preussiske embedsmænd som f.eks. Bahnhofsvorsteher Ehlers i Hviding, der havde et godt forhold til sine danske kolleger, men som vist også var preussisk spion. Det underordnede personale blev derimod rekrutteret blandt det hidtidige tyske personel og blandt hjemsendte krigsdeltagere. I modsætning til skolevæsenet og politiet kunne tysksindede godt komme i betragtning ved stillinger ved statsbanerne og i postvæsenet.

I mellemprioriteten indtil Genforeningen måtte det nye personale dels sætte sig ind i de lokale forhold i Sønderjylland, og dels holde sig klar til at overtage jernbanedriften, når der blev givet varsel herom. Nørregaard Pedersen fortæller om en række udmeldinger om genforeningsdatoer: 1. juni 1919, 27. marts 1920, 20. maj 1920 og 15. juni 1920. Først natten mellem den 16. og 17. juni blev jernbanedriften overtaget af de danske myndigheder. Forfatteren anfører især indenrigspolitiske grunde til, at Genforeningen blev udsat. Årsagen må dog også findes i det storpolitiske, bl.a. at underskrivelsen af Versaillesfreden først skete i januar 1920.

Operation Genforening skildrer indgående de mange problemer af materiel og personalemæssig art, som de mange ekstraordinære transporter i overgangstiden medførte. Det krævede stor takt mellem de tyske og danske jernbanefolk at få disse store transporter gennemført over grænsen i en periode, hvor der i høj grad manglede resurser af enhver art. De vigtigste transporter var: 1) Den internationale Kommission (inkl. kommissionens heste) til hovedkvarteret i Flensborg i januar 1920; 2) Stemmeberettigede fra Danmark til afstemningerne i februar og marts 1920; 3) Den sønderjyske Kommandos tropper, som besatte Sønderjylland den 5. maj 1920; 4) Sønderjyske kvinders besøg i København i slutningen af maj 1920; 5) Deltagere i festen på Dybbøl i juli 1920. Særligt indgående omtales transporten af de jyske heste, inkl. Christian 10.'s hvide hest, samt enkedronning Louises transport i sovevogn til Sønderborg. Forfatterens baggrund i DSB fornægter sig ikke. De en-

kelte togtransporter omtales med nøjagtige tidspunkter og tognumre m.v. Eksempelvis hedder det om den hvide hest: »Denne historiske hest rejste fra Randers (...) den 9. juli kl. 8.30 i en særligt udstyret hestevogn. Vognen blev videreført med togene 934-946-2946 fra Langaa kl. 10.39 til Århus og herfra kl. 12.51 til Kolding med ankomst kl. 18.51«. Så ved vi det!

Et stort kapitel er viet til den praktiske gennemførelse af skiftet den 16/17. juni 1920. De fleste steder forløb overgangen til de danske myndigheder rimelig problemfrit. Det var professionelle etatsfolk på begge sider, som ønskede, at togkørslen fortsat kunne ske uhindret, selv om der naturligvis fra de tyske jernbanefolks side var meget vemod til stede. Der var i forvejen i Flensborg gennemført forhandlinger om de reelle betingelser for overdragelsen, og der var fra dansk side udarbejdet en foreløbig køreplan, som i starten fulgte den tyske køreplan. Nørregaard Pedersen giver nogle gode eksempler på, hvor forskellig stemningen kunne være på de enkelte stationer. I Haderslev var der afslappet stil og gemytlighed med fællespisning og gensidig takketal. Også i Sønderborg spiste det tyske og danske personale sammen. I Tinglev, hvor der allerede var problemer, da de danske tropper kom i maj, og soldaterne blev rangeret ud på en kvægtransportrampe, låste den preussiske stationsforstander sig inde, indtil overdragelsen fandt sted kl. 24. Alle steder blev der foretaget fælles fotografering (jfr. bogens illustrationer).

I bogens undertitel »Statsbanerne og Sønderjylland 1918-1928« lægges der op til, at fremstillingen føres frem til 1928. Det afsluttende afsnit handler næsten udelukkende om etableringen af den nye grænsestation i Padborg, hvilket førte til dannelsen af en helt ny stationsby.

En enkelt konkret fejl i bogen (s. 20) skal rettes: de to forretningsministerier i foråret 1920 ledes ikke som anført af L.V. Birck og Otto Liebe, men af Otto Liebe og M.P. Friis.

Med Nørregaard Pedersens bog (og hans artikel i *Sønderjyske Årbøger*) får vi en glimrende fremstilling af den praktiske gennemførelse af statsbanernes overgang til dansk administration. Derimod indeholder bogen mindre om den samfundsmæssige betydning af jernbanedriften i henholdsvis den tyske og danske tid. Dette skyldtes både forfatterens interesse for selve afviklingen af togdriften, og at han fortrinsvis har anvendt det foreliggende materiale i Jernbanemuseet i Odense og i mindre grad har anvendt de administrative arkiver i Rigsarkivet. Men bogen er velskrevet og kan anbefales både for jernbaneinteresserede og for folk, der er interesseret i Genforeningens almindelige historie.

Erik Nørr

Ole Meyer: De tavse bygninger, Aristo, København 2000, 240 s., 375 kr.

På 240 store sider behandler arkitekt Ole Meyer i *De tavse bygninger* huse uden stamtavle; profanarkitektur, folkelige, landlige, oprindelige, anonyme huse, brugsbygninger eller hvad man nu vil. Fælles for bygningerne er, at de »ikke skal behage, men blot gøre nytte«, og at de »er opført for at dække enkle funktioner med erfaring i gamle byggetraditioner (...) af lokale håndværkere i få materialer.« Bogens intention er at bevare erindringen om disse bygninger som en vigtig del af kulturarven, »der ikke indgår i den arkitekturhistorie, som beskriver byggeri med stamtavle« (s. 5). De behandlede bygninger er opført fra ca. 1950 som dels traditionelle konstruktioner, dels konstruktioner, der bærer det tilfældiges præg. Det er med andre ord både et ambitiøst og interessant projekt, Ole Meyer har sat sig for at gennemføre, ikke mindst i lyset af den standende kulturmiljødebat. Gennem omtrent et halvt århundrede har Ole Meyer fotograferet bygninger, hvis kulturhistoriske værdi traditionelt har kunnet ligge på et meget lille sted. Med sort/hvid-fotografiet som formidlings- og dokumentationsform fortæller Ole Meyer om de tavse bygningers kvaliteter.

I det indledende kapitel redegør forfatteren for bygningernes arkitektur- og håndværkshistoriske status, for sine egne forudsætninger og inspirationer, og for problemer og metoder ved fotografering af arkitektur; for den sidste dels vedkommende også om det tekniske apparatur, kamera- og filmtyper m.v. Denne del er måske nok kulturhistorisk uinteressant, men kan have praktisk interesse. Mere inspirerende er afsnittet om møder og hændelser under arbejdet; et afsnit, som egentlig står i kontrast til billederne, hvor fraværet af mennesker er noget nær totalt. Efter dette indledende kapitel følger bogens hoveddel, billeddelen, hvor hvert enkelt kapitel indledes med en meget kort redegørelse for den pågældende bygningsgruppe og en fortegnelse over de viste billeder, som derpå står helt for sig selv på de følgende sider. Der er ingen billedtekster. Det er bygningen der står i centrum. F.eks. er lokaliseringen mindre vigtig; vil man have den på plads, må man gå tilbage til fortegnelsen. Billeddelen består af syv serier, nemlig teglværker, trælasthandler, savværker og brændehuse, magasin- og ladebygninger, pannepladehuse, glashuse, grus- og kalkværker, siloanlæg og endelig industribygninger. Visse af bygningerne har optrådt i erhvervs- og arkitekturhistoriske sammenhænge, f.eks. teglværker og visse magasinbygninger, men behandles her ikke som udtryk for et virke, hvad enten det er tørrelader ved Silkeborg eller kanonbådsskure på Holmen, men for deres egen skyld, som bygning i sig selv.

Med nogen forbavelse konstaterer man, at forfatteren også inddrager pannepladehuse (s.158-171); et foragtet materiale, som imidlertid også har dets særlige historie og udtryk.

De mange og meget fine fotografier dokumenterer fornemt såvel helheder som detaljer i de viste bygninger, hvilket vel har været den primære intention, men rummer yderligere den kvalitet, at de giver en fornemmelse af, at tiden er sat i stå ved optagelsen. På billedet af et stort brændehus ved Hvalsø Savværk (s. 119) viser et ur 15:51; er det sat i stå, eller går det? Denne lidt uudgrundelige fornemmelse skyldes fotografen. Der er noget Hugo Matthiessensk over billederne, hvilket ikke blot forklares ved sort/hvid-gengivelsen og det næsten konsekvente fravær af mennesker, men også ved dygtigt motivvalg og ikke mindst tålmodig og talentfuld fotografering. Forfatteren har ventet på det rette lys mange gange i mange år. Med udgivelsen af *De tavse bygninger* kan flere få glæde af resultaterne. *De tavse bygninger* er anbefalelsesværdig, både som fotobog og som kulturhistorisk dokumentation.

Henrik Gjøde Nielsen

Stefan Emkjær: Stikkerdrab. Modstandsbevægelsernes likvidering af danskere under besættelsen. Aschehoug, København 2000, 224 s., 249 kr. og *Peter Øvig Knudsen: Efter drabet. Beretninger om modstandskampens likvideringer.* Gyldendal, København 2001, 379 s., 295 kr.

Inden for det sidste år er der udkommet to meget forskellige bøger om det kontroversielle og tabubelagte emne: Drabene på de omkring 400 danskere, som under den tyske besættelse blev begået af andre danskere i modstandsbevægelses navn. De såkaldte stikkerlikvideringer.

Stefan Emkjærs *Stikkerdrab*, som udkom i november 2000, er en viderebearbejdning af hans historiespeciale fra 1998, hvilket man i bogens form forsat kan fornemme. Et halvt år senere udkom journalisten Peter Øvig Knudsens bog »Efter drabet« (marts 2001) som er en helt anden kategori og for den sags skyld en helt anden klasse. De to forfattere anskuer modstandsbevægelsen og modstandskampen meget forskelligt. Øvig Knudsen forholder sig interesseret og åben, hvorimod Emkjærs antiparti og forbehold tydeligt slår igennem. Det får betydning for deres tilgang til emnet og for formen.

Øvig Knudsen er journalisten, som vil den gode historie. Bogen er bygget op omkring enkeltskæbner, hvor gamle modstandsfolk (likvi-

datorer) i en række interviews beretter om likvideringsarbejdet og dets konsekvenser, og efterkommere fortæller om det at vokse op med bevidstheden om en likvideret far eller farfar. Kendte og ukendte personers skæbner, både likvidatorer og likviderede, belyses medrivende med en blanding af interviews og samtidigt kildemateriale. Historierne er samlet i hovedafsnit: Om likvideringerne i BOPA-regi, om de jyske L-grupper, om Holger Danske, om det illegale politis deltagelse, om drab foretaget i kriminelt øjemed i modstandsbevægelses navn og om de konsekvenser det fik for de involverede. Emkjærs tilgang er forskerens mere nøgterne attitude. Hvor det for Øvig Knudsen er den portrætterede person, der er udgangspunktet, søger Emkjær at belyse likvideringerne ved systematisk at gennemgå de delemitter, som indgår i emnet. Kapiteloverskrifterne viser udmærket hvordan: Hvem traf beslutningerne?; Beslutningsgrundlaget; Likvidatorerne; Hvordan foregik likvideringerne; De dræbte; Repressalier; Efterforskning – med forbehold og Opregnsninger. Denne fremstillingsform sætter emnet i centrum, men gør det ofte til tung læsning. Det er også tilfældet her. Både Emkjær og Øvig Knudsen har haft adgang til det samme kildemateriale, primært journalsagerne i Frode Jakobsens ministerarkiv i Ministeriet for særlige Anliggender. Sagerne i Justitsministeriet har de (pga. af »langsommelig sagsbehandling«) ikke eller kun i mindre grad haft adgang til.

Emnet er således det samme, men forfatternes holdninger, deres tilgang til emnet og fortælleform er vidt forskellige, men alligevel når de til nogenlunde samme konklusioner: De fastslår, at det er en myte, at det kun var stikkere, dvs. personer, som havde angivet modstandsfolk til tyskerne, der blev likvideret. I mange tilfælde blev der skudt personer, som blot omgikkes tyskerne, eller som var medlemmer af nazistiske organisationer. Det er derfor misvisende at tale om »stikkerlikvideringer«, idet mange af de dræbte ikke havde stukket nogen, men blot var afvigende i deres holdninger. Hvor mange ikke-stikkere kan naturligvis ikke fastslås. Ligeledes fremhæves det, at beslutningen om at likvidere en person ofte blev taget på et spinkelt grundlag: »en meget stor procentdel af drabene blev foretaget på et summarisk grundlag, hvis noget overhovedet« (Emkjær, s. 160). Der var intet overordnet organ som tog stilling til og godkendte de enkelte likvideringer. Det myteomgærede Frihedsrådets Likvideringsudvalg har aldrig eksisteret. Derimod blev beslutningen om at likvidere en person ofte taget på et lavt niveau inden for modstandsbevægelsen – typisk på gruppeniveau. En del likvideringer blev foretaget i et gråzone-område, nemlig i kriminelle miljøer, hvor motiver til drabene flyder sammen.

Endelig er Emkjær og Øvig Knudsen enige

om, at der skete en konsekvent mørklægning af forholdene omkring likvideringerne efter krigen. Officielt for at beskytte de dræbtes pårørende og likvidatorerne, men reelt for at værne om modstandsbevægelsens ry. Man ønskede ikke at stille modstandsbevægelsen i dårligt lys ved at indrømme, at der var sket fejltagelser. Den centrale person heri var Frode Jakobsen. Kun nødtvunget blev et antal af likvideringerne undersøgt af et specielt nedsat politihold, og kun i de tilfælde hvor de pårørende stillede krav om oprejsning. 9 fejltagelser blev konstateret – et tal som Frode Jakobsen fastholdt til sin død. Begge forfattere anser dette tal for alt for lavt. Øvig Knudsen konkluderer (side 352f): *»hele spekteret er dækket. Fra nogle få tilfælde, hvor den dræbte efter alt at dømme har fungeret som stikker eller har udført en form for terrorvirksomhed for tyskerne – til et lignende antal tilfælde, hvor likvideringerne på papiret ser ud til at mangle en rationel begrundelse. Det store flertal af likvideringer befinder sig i en mellemzone, hvor de dræbte ligesom titusindvis af andre danskere var nazister eller på anden måde samarbejdede med tyskerne, men hvor årsagen til, at netop de blev likvideret, fortaber sig i et tågeslør af mistanke, rygtedannelse og tilfældighed«.*

Ved læsningen overbevises man om, at der skete likvideringer på personer, der ikke kan karakteriseres som stikkere. Om det var så mange som der lægges op til, er mere tvivlsomt, idet de godt 100 undersøgte sager fra Ministeriet for særlige Anliggender jo netop er de sager, der blev rejst tvivl om efter krigen. Men spørgsmålet er, om man kan kalde drabene på ikke-stikkere for egentlige »fejltagelser«. For når personer i en krigslignende situation eksponerer sig ved at være i tysk tjeneste eller ved ledende medlemskab af nazistiske organisationer eller ved at dyrke omgang med tyskere, så må de vel opfattes som en potentiel fare for det illegale arbejde. Jeg skal ikke her gå i dybden med denne problemstilling, men blot fastslå vigtigheden af at holde sig for øje, at likvideringerne må anskues i den kontekst, hvori de fandt sted – og for de illegale grupper og organisationer var det en kamp på liv og død.

Sluttelig skal det ingen hemmelighed være, at læseoplevelsen af de to bøger er meget forskellig. Mest markant er forskellen i sprogbehandlingen, hvor Øvig Knudsen kan sit kram med at fastholde læseren med et levende og nuanceret sprog, mens Emkjærs sprogtone er tungere og mere bastant. En lille ting er Emkjærs konsekvente anvendelse af begrebet »modstandsbevægelser« i flertalsform. Han mener, at det tydeliggør det faktum, at modstandsbevægelsen ikke var den fasttømrede enhed, som man gerne ville give udtryk for efter krigen. For mig er det blot til irritation. Begge bøger udmærker sig med notteapparat med kildehenvisninger og fyldig litte-

raturliste, men intet personregister, hvilket må være et krav, også selv om antallet af anonymiserede personer er større her end i andre bøger om Besættelsen.

Nogle af resultaterne er nye, andre er allerede i hovedtræk fremlagt af Ditlev Tamm i hans disputats *Retsopgøret efter besættelsen* fra 1984, men det er forfatterens fortjeneste, at så mange nye detaljer bliver fremdraget, og især at Øvig Knudsen har formået at få navngivne modstandsfolk til at stå frem og fortælle om likvideringerne. Dette i sig selv kan måske medvirke til en mindre tabubelagt behandling af emnet i fremtiden. For de to foreliggende bøger bliver næppe de sidste om emnet.

Peter Birkelund

Vestsjællandske livsformer i forandring. Kulturstudier i industrialisering, identitet og mobilitet efter anden verdenskrig, De kulturhistoriske museer i Vestsjællands Amt, 2000, 192 s., 195 kr.

Denne bog er resultatet af forskningsprojektet Industrialisering, identitet og mobilitet efter 2. Verdenskrig, som syv kulturhistoriske museer i Vestsjælland gennemførte i årene 1996-99. Man ville belyse væsentlige temaer og udviklingstendenser i den nærmeste fortid, hvilket er blevet til syv gode artikler om virksomhedskultur, lokalsamfund under forandring og sommerhuskultur.

I *Fortid og Nutid* 4:1998 bemærkede Kim Furdal, at (lokal)historikerne helst vil skrive om ophørte eller døende virksomheder, og han efterlyste spændende undersøgelser af eksisterende virksomheders historie. Dette ønske opfyldes til dels i bogen, hvor der er undersøgelser af den stadig eksisterende Lundbeck Medicinalfabrik i Lumsås samt de nu nedlagte fabrikker Knabstrup Keramikfabrik og Carmen Curlers i Kalundborg. I en god artikel om Knabstrup undersøger Heidi Bøgelund Frederiksen, Lene Floris og Sven E. Ottosen tidligere ansattes holdninger til arbejdspladsen, herunder den klare adskillelse mellem arbejde og fritid. På tilsvarende vis underkaster Hanne Fabricius de kvindelige industriarbejdere på Carmen Curlers en nærmere analyse for at kunne indkredse den virksomhedskultur, der eksisterende på fabrikken. Endelig har Jan Steen Jacobsen undersøgt Lundbecks fabrik i Lumsås, hvor der er ansat 170 medarbejdere; fokus er her på arbejdslivet i en moderne industrivirksomhed, herunder opbygningen af en fælles virksomhedskultur, en »Lundbeck-ånd«. Et gennemgående træk ved alle tre virksomheder er, at mellemledere og ar-

bejdere hentes fra lokalområdet, mens ledelse og ledende funktionærer hentes uden for lokalområdet, især fra København. Et andet interessant fænomen er forskellen i opfattelsen af arbejdet, om man (firkantet sagt) arbejder for at leve eller lever for at arbejde. Her synes især arbejdere og lavere funktionærer at opfatte arbejdet som et arbejde, mens de højere uddannede mere går op i, at der er tale om et meningsfyldt arbejde, som byder på udfordringer.

De tre følgende artikler behandler på udmærket vis den forandring, som lokalsamfundene er undergået gennem de sidste 50 år. Margit Båd Pedersen skriver om tilflytterne til det nye parcelhuskvarter Vestparken i Haslev i 1970'erne, mens Kirsten Henriksen undersøger, hvordan industrialiseringen af landbruget ændrede livet i landsognet Jystrup, hvor der også er kommet tilflyttere til. Endelig har Lene Hadsbjerg set på Sorø by som administrativt centrum siden 1950'erne. Fælles for alle tre artikler er spørgsmålet om identitet, dels mellem tilflytterne, dels mellem tilflyttere og lokalsamfundets »indfødte«. Skaber man sig en ny identitet, eller knytter man sig til den eksisterende? I Vestparken, der hovedsagligt bestod af unge mennesker fra Københavnsområdet, opbyggede man et nyt fællesskab, dog med adskillelse af fællesskab og privatsfære. I Jystrup Sogn har tilflytterne i høj grad slået sig ned på husmandsbrug, og de er blevet hobbylandmænd og supplerer indkomsten med arbejde uden for sognet. For tilflytterne er det mere den rekreative udnyttelse af jorden, der tæller: god plads, ren luft, natur osv. I modsætning hertil står den professionelle landmand, der driver landbrug som en moderne virksomhed. De to landmandskulturer har ikke altid forståelse for hinanden; for som en informant udtaler: »Tilflytterne har alt for lidt forståelse for landbrugets vilkår og er meget emsige m.h.t. støj, orden og gener fra gødning« (s. 138) –

et fænomen der kendes fra den aktuelle debat om landbrugets svineproduktion. Begge steder er der også forskel på, hvilke foreninger man melder sig ind i. I Haslev foretrak beboerne fra Vestparken nyoprettede foreninger, mens de eksisterende foreninger fortsat var domineret af »indfødte«, og på samme vis viser de »indfødte« i Jystrup sogn større interesse for menighedsrådet og idrætsforeningen, mens tilflytterne engagerer sig i borgerforeningen, amatørteatret og musiklivet. I Sorø havde Akademiet været det naturlige omdrejningspunkt gennem 400 år, men dette ændrede sig kraftigt, da byen i slutningen af 1960'erne blev centrum for Sorø stor-kommune og for det nye Vestsjællands Amt. På tilsvarende vis har sammensætningen af indbyggermassen ændret sig fra at være en »pensionistby« til et sted med mange folk i den arbejdsduelige alder (20-50 år), der ligesom i Jystrup Sogn tiltrækkes af de smukke omgivelser: skov, sø og en historisk bykerne (bl.a. Akademiets bygninger og Klosterkirken) samt mulighederne for fritidsaktiviteter. Endelig er sommerhusbebyggelsen i Rørvig, på Grevinge Lamme-fjord og på Tuse Næs genstand for en god undersøgelse af helårsbrug af sommerhuse, foretaget af Kirsten Strandgaard og Kirsten Gjedsted.

En del af artiklerne anvender Thomas Højrup's (omdiskuterede) livsformer som analyse-redskab. I nogle af disse artikler nævnes hans (og andres) teser udførligt, desværre uden at blive anvendt i udpræget grad, og omtalen kan virke mere for syns skyld. Alt i alt er der dog tale om en god bog, der kan give inspiration til lokal- og kulturhistorikere til undersøgelser af lokal-områdets nærmeste fortid, ikke nødvendigvis stort anlagte analyser med teoretiske tilgange, men også mindre punktundersøgelser. Bogen fremstår i et pænt og læsevenligt layout.

Christian Larsen